

سیر استعاره در شعر امروز

(با نگرشی بر شعر نیما، اخوان، سپهری، نادرپور و شاملو)

تحقیق و نگارش:

سیده مینا مصطفوی

سرشناسه : مصطفوی، مینا، ۱۳۶۱ -
 عنوان و نام پدیدآور : سیر استعاره در شعر امروز (با نگرشی بر شعر نیمای، اخوان، سپهری، نادرپور و شاملو) / تحقیق و نگارش / مینا مصطفوی
 مشخصات نشر : تهران: نگار و نیما، ۱۳۸۸.
 مشخصات ظاهری : ۳۵۲ ص.
 شابک : ۷۰۰۰ ریال : ۹-۳۵-۲۹۷۸-۹۶۴-۹۷۸
 وضعیت فهرست نویسی : فیا
 یادداشت : کتابنامه : ص. [۳۴۵] - [۳۵۰]
 موضوع : شعر فارسی قرن ۱۴ تاریخ و نقد
 موضوع : استعاره در ادبیات.
 رده بندی کنگره : ۱۳۸۸ م ۹ ص ۶ / PIR ۳۸۱۱
 رده بندی دیویی : ۸۶ / ۶۴۰۹
 شماره کتابشناسی ملی : ۱۸۵۵۱۷۳

تهران صندوق پستی ۱۱۴۵ - ۱۳۱۴۵
 تلفکس ۶۶۹۲۸۳۱۶
www.negima.ir
info@negima.ir

سیر استعاره در شعر امروز

مینا مصطفوی

حروف نگار: نگار باقری

چاپ اول: ۱۳۸۹

شمارگان: ۱۱۰۰ نسخه

قیمت: ۷۰۰۰ تومان

شابک: ۹-۳۵-۲۹۷۸-۹۶۴-۹۷۸

فهرست مطالب

۱۳		پیشگفتار
۱۹		فصل اول: کلیات (مقدمه)
۲۲		شعر چیست؟
۲۳		تصویر چیست؟
۲۵		ماهیت استعاره
۲۷		استعاره در لغت و اصطلاح
۲۸		قرینه‌ی صارفه
۲۸		ارکان استعاره
۲۹		انواع استعاره
۲۹		استعاره به اعتبار طرفین آن (مستعارله و مستعارمنه)
۲۹		۱- استعاره مصرحه
۳۰		۱-۱- استعاره‌ی مصرحه‌ی مرشحه
۳۱		۱-۲- استعاره‌ی مصرحه‌ی مجرد
۳۱		۱-۳- استعاره‌ی مصرحه‌ی مطلقه
۳۳		۲- استعاره‌ی مکنیه (Implicit Metaphor)
۳۳		استعاره‌ی مکنیه از لحاظ ساختار
۳۳		۱- ساختار جمله
۳۴		۲- ساختار اضافی
۳۴		۳- ساختار ترکیب وصفی
۳۴		۴- ساختار منادا
۳۵		استعاره‌ی مکنیه به اعتبار مستعارمنه
۳۵		۱- جاندارانگاری (آنیسم)

۳۵	۱-۱- تشخیص یا انسان‌مداری (Personification)
۳۶	۱-۲- حیوان‌مداری
۳۶	۱-۳- طبیعت‌مداری
۳۷	۲- غیر جاندارگرایی
۳۷	استعاره به اعتبار لفظ مستعار
۳۷	۱- استعاره‌ی مفرد
۳۷	۱-۱- استعاره‌ی اصلییه
۳۸	۱ ۲ ۳ استعاره‌ی ترکیبی
۳۹	۲- استعاره‌ی مرکب
۳۹	استعاره به اعتبار جامع
۴۰	۱- استعاره‌ی قریب
۴۰	۲- استعاره‌ی بعید
۴۱	مقام استعاره در صور خیال
۴۱	کارکرد استعاره
۴۵	فصل دوم: سیر استعاره در شعر فارسی؛ از آغاز تا امروز
۶۱	فصل سوم: زمینه‌های تحول در شعر امروز
۶۹	فصل چهارم: سیر استعاره در شعر امروز
۷۲	بخش اول: نگاهی به ساختار استعاره در شعر امروز
۷۳	بررسی ساختار استعاره‌ی مصرحه
۷۷	۱- مفرد
۷۹	۲- ترکیب وصفی
۸۳	۳- استعاره‌ی مصرحه با قرینه‌ی این و آن
۸۷	بررسی ساختار استعاره‌ی مکنیه در شعر امروز
۸۸	۱- ساختار اضافی (فشرده)
۸۹	۱-۱- اضافه‌های استعاری
۸۹	۱-۲- اضافه‌های وصفی
۹۰	۲- ساختار نیمه اضافی (فشرده‌ی مقید)

۹۱	۳- ساختار جمله (گسترده)
۹۲	۳-۱- ساختار منادا
۹۲	۳-۱-۱- مفرد
۹۳	۳-۱-۲- ترکیب وصفی
۹۴	۳-۱-۳- ترکیب وصفی مقلوب
۹۵	تزامن استعاره‌ی مکنیه
۹۷	بررسی ساختار استعاره در فعل (تبعیه)
۱۰۲	استعاره در صفت (تبعیه)
۱۰۴	استعاره‌ای نوین
۱۰۷	جدول آماری شماره‌ی ۱، استعاره در فعل بر اساس دهه‌ها
۱۰۸	جدول آماری شماره‌ی ۲، انواع استعاره در شعر پنج شاعر مورد بررسی
۱۰۹	جدول آماری شماره‌ی ۳، استعاره‌ی مصرحه به اعتبار ملائعات طرفین آن
۱۱۰	بخش دوم: استعاره در شعر امروز به اعتبار عناصر سازنده
۱۱۲	عناصر سازنده‌ی استعاره‌ی مصرحه
۱۱۲	۱- عناصر سازنده‌ی استعاره به اعتبار مستعارمنه
۱۱۲	۱-۱- مستعارمنه: طبیعت
۱۱۳	۱-۱-۱- آسمان و وابسته‌هایش
۱۱۶	۱-۱-۲- دریا و وابسته‌هایش
۱۱۸	۱-۱-۳- گیاهان، میوه‌ها و وابسته‌هایشان
۱۲۱	۱-۱-۴- دیگر عناصر طبیعت
۱۲۳	۱-۲- مستعارمنه: انسان و امور مربوط به او
۱۲۸	۱-۳- مستعارمنه: حیوانات
۱۲۸	۱-۳-۱- پرندگان
۱۳۱	۱-۳-۲- حشرات
۱۳۳	۱-۳-۳- چهارپایان
۱۳۴	۱-۴- مستعارمنه: اشیا
۱۳۵	۱-۴-۱- اشیای پیرامون شاعر

۱۴۲	 ۲-۴-۱- ابزارهای جنگی
۱۴۴	 ۵-۱- مستعارمنه: مکان‌ها
۱۵۱	 ۲- عناصر سازنده‌ی استعاره به اعتبار مستعارله (مشبه)
۱۵۲	 ۱-۲- مستعارله: عناصر طبیعت
۱۵۲	 ۱-۱-۲- خورشید
۱۵۴	 ۲-۱-۲- آسمان
۱۵۶	 ۳-۱-۲- دیگر عناصر طبیعت
۱۶۰	 ۲-۲- ابزارهای شخصی
۱۶۴	 ۳-۲- مستعارله: اشیا
۱۶۵	 ۱-۳-۲- اشیا و پدیده‌های نوظهور عصر جدید
۱۶۸	 ۲-۳-۲- اشیا پیرامون شاعر
۱۶۹	 ۴-۲- مستعارله: امور انتزاعی
۱۷۰	 ۵-۲- مستعارله: حیوانات
۱۷۲	 جدول آماری شماره ۴، استعاره‌ی مصرحه به اعتبار عناصر سازنده‌ی مستعارمنه
۱۷۳	 جدول آماری شماره ۵، استعاره‌ی مصرحه به اعتبار عناصر سازنده‌ی مستعارله
۱۷۴	 عناصر سازنده‌ی استعاره‌ی مکثیه
۱۷۴	 عناصر سازنده‌ی استعاره‌ی مکثیه به اعتبار مستعارله
۱۷۴	 ۱- مستعارله: عناصر طبیعت (طبیعت‌گرایی در استعاره)
۱۷۵	 ۱-۱- آسمان و وابسته‌هایش
۱۸۱	 ۲-۱- آب، دریا و وابسته‌هایش
۱۸۷	 ۳-۱- گیاهان و رستنی‌ها
۱۹۵	 ۴-۱- زمین و وابسته‌هایش
۲۰۱	 ۵-۱- دیگر عناصر طبیعت
۲۱۶	 ۲- مستعارله: حیوانات
۲۱۶	 ۱-۲- حشرات
۲۱۸	 ۲-۲- پرندگان
۲۲۱	 ۳-۲- دیگر حیوانات

۲۲۲		۳- مستعارله: اشیا
۲۲۳		۱-۳- سازها
۲۲۴		۲-۳- اسلحه و ابزار جنگ
۲۲۶		۳-۳- عناصر زندگی مدرن
۲۲۷		۴-۳- لوازم پیرامون شاعر
۲۳۳		۴- مستعارله: بناها و سازه‌ها
۲۳۸		۵- مستعارله: انسان و امور مربوط به او
۲۴۵		۶- مستعارله: امور انتزاعی
۲۵۵		جدول آماری شماره‌ی ۶۶، عناصر سازنده‌ی استعاره‌ی مکتبه به اعتبار مستعارله
۲۵۶		جدول آماری شماره‌ی ۷۷، عناصر سازنده‌ی مستعارله استعاره‌های مکتبه در شعر سپهری
۲۵۷		جدول آماری شماره‌ی ۸۱، سیر عناصر سازنده‌ی مستعارله استعاره‌های مکتبه در شعر اخوان
۲۵۸		جدول آماری شماره‌ی ۹۱، سیر عناصر سازنده‌ی مستعارله استعاره‌های مکتبه در شعر شاملو
۲۵۹		عناصر سازنده‌ی استعاره‌ی مکتبه به اعتبار مستعارمه
۲۵۹		۱- تشخیص
۲۶۲		۲- حیوان مداری
۲۶۲		۱-۲- پرندگان
۲۶۵		۲-۲- درندگان
۲۶۶		۳-۲- چهارپایان
۲۶۸		۴-۲- خزندگان
۲۶۹		۳- طبیعت مداری
۲۷۰		۱-۳- گیاهان و رستنی‌ها
۲۷۳		۲-۳- خورشید و ماه
۲۷۵		۳-۳- باد
۲۷۵		۴-۳- باران
۲۷۶		۵-۳- دریا
۲۷۷		۴- شیء مداری
۲۷۷		۱-۴- بناها و سازه‌ها

۲۸۲	 ۴-۲- شکستی‌ها
۲۸۳	 ۴-۳- دیگر عناصر بی‌جان
۲۸۴	جدول آماری شماره‌ی ۱۰۱، عناصر سازنده‌ی استعاره‌ی مکتبه به اعتبار مستعارمنه
۲۸۵	فصل پنجم: نگاهی دیگرگونه به استعاره در شعر امروز
۲۸۷	بخش اول: ویژگی‌های زبانی استعاره در شعر امروز
۲۸۸	 مهم‌ترین ویژگی‌های زبانی تصاویر استعاری
۲۸۸	 ۱- کاربرد واژه‌های عامیانه در ساختمان استعاره
۲۹۱	 ۲- کاربرد واژه‌های فرنگی در ساختمان استعاره
۲۹۳	 ۳- کاربرد لغات جدید (غیر مصطلح در شعر)
۲۹۶	 ۴- ساخت ترکیب‌های استعاری جدید
۲۹۸	 ۵- کاربرد لغات کهن و مرده‌ی زبان فارسی در ساختمان تصاویر استعاری
۳۰۰	 ۶- کاربرد واژه‌هایی با بار مذهبی در ساختمان استعاره
۳۰۴	 بخش دوم: ابهام در تصاویر استعاری
۳۰۵	 ۱- متناقض‌نمایی (پارادوکس) در تصاویر استعاری
۳۱۱	 ۲- ترکیب حسامیزی با استعاره
۳۱۴	 بخش سوم: هدف از کاربرد تشخیص در شعر امروز
۳۱۵	 ۱- تقویت فضای سوررئالیستی
۳۱۸	 ۲- اسطوره‌سازی
۳۲۳	 ۳- فضا‌سازی
۳۲۷	 ۴- ایجاد فضای رمانتیک
۳۲۹	 بخش چهارم: برجسته‌سازی در تصاویر استعاری
۳۳۰	 ۱- استعاره در فعل
۳۳۳	 ۲- تشخیص یا جاندارانگاری
۳۳۶	 فرجام سخن
۳۴۰	 فهرست منابع

پیشگفتار

سال‌ها پیش نخستین بار با خواندن یکی از سروده‌های سهراب سپهری در کتاب درسی دوره‌ی دبیرستان با شعر معاصر آشنا شدم. من که تا آن زمان گمان می‌بردم شعر همان چیزی است که حافظ و سعدی، در قالب لغاتی دشوار، فاخر و کلامی محتاج به تأویل و تفسیر، سروده‌اند با خواندن شعری از حوزه‌ی شعر نوگرای فارسی ناگاه احساس کردم در سرزمینی بیگانه چشم باز کرده‌ام. سرزمینی که فضا، هوا و عناصر آن با تجربه‌های حسی و عقلی من از شعر فارسی متفاوت است.

ساختار متفاوت، زبان ساده و صور خیال بکر شعر سهراب توجه مرا به خود جلب کرد و اشتیاقی غریب برای کسب آگاهی بیشتر از این وادی را در من ایجاد نمود. اشتیاقی که مرا گام به گام به سوی شناسایی شاعران معاصر و جستجو و خوانش سروده‌های ایشان رهنمون شد.

به این منظور، مجموعه‌ای از اشعار شاعران نوگرای معاصر تهیه کردم. هر روز بخشی از آن‌ها را می‌خواندم و شماری را به خاطر می‌سپردم. و از این که حداقل برای فهم معنای ظاهری آن احتیاج به هیچ کتاب و معلمی نداشتم لذت می‌بردم.

این علاقه‌ی دیرین مرا بر آن داشت تا در زمان تحصیل در دانشکده‌ی ادبیات، به مطالعه و پژوهش در این زمینه بپردازم. و جنبه‌های نهان و آشکار شعر معاصر را از نظر بگذرانم. اثر پیش رو حاصل یکی از آن پژوهش‌هاست. شعر نوگرایی امروز، که در امتداد تحولات گوناگون سیاسی و اجتماعی حاکم بر جامعه‌ی ایران متولد شد و رشد نمود، چه از نظر ساختار و مضمون و چه از لحاظ زبان و بیان با شعر کهن فارسی متفاوت است. شعر امروز شعر خیال و تصویر است و استعاره به عنوان یکی از عناصر تصویرساز از محورهای اساسی نوگرایی در آن به شمار می‌رود.

پژوهش حاضر «سیر استعاره در شعر امروز» را بررسی می‌نماید. هدف، آن است که برخورد متفاوت شاعران معاصر با استعاره که حاصل گریز از بدعت‌های گذشتگان و بدایع و ابتکارات شعری آن‌هاست به نمایش در آید. تا از این رهگذر یکی از چهره‌های شعر امروز نشان داده شود و رسالتی که شاعران در حفظ میراث ادبی و نوگرایی بر عهده داشته‌اند، مورد بررسی و نقادی قرار گیرد.

در میدان این بررسی، محدودگرایانه، تنها شعر پنج شاعر برجسته‌ی معاصر - نیما، اخوان، سپهری، نادرپور و شاملو - مورد کاوش قرار گرفته و هر آنچه خواهد آمد براساس داوری بر روی شعر آن‌هاست. ملاک این گزینش میزان تأثیرگذاری شاعران در روند نوگرایی صورخیال شعر معاصر است. نیما به عنوان آغازگر و اخوان، سپهری و شاملو به جهت آن که بیشترین تأثیر را در به کمال رسیدن این راه داشته‌اند و نادرپور به عنوان شاعری تصویرگرا مورد گزینش واقع شده‌اند.

شیوه‌ی کار نگارنده در این پژوهش بدین ترتیب است: ابتدا به مطالعه‌ی

گسترده در باب استعاره و ماهیت آن پرداختم. در این باره به منابع گوناگون مراجعه کردم و آرای علمای علم بلاغت و منتقدان ادبی جهان اسلام و مغرب زمین را از نظر گذراندم. پس از آن برای آن که سیر استعاره را در هزاره‌ی اول شعر فارسی، از آغاز تا امروز، بیابم به مطالعه‌ی آثار گوناگونی در این باره پرداختم. در ادامه، به جستجو در زمینه‌های سیاسی و اجتماعی تحول شعر امروز با استناد به منابع مختلف روی آوردم. به دنبال این جستجو با مراجعه به مجموعه اشعار شاعران منتخب، با دقت و موشکافانه استعاره‌های موجود در اشعار آنان را استخراج نمودم و در نهایت به بررسی و تحلیل داشته‌های خود پرداختم.

حاصل این پژوهش در پنج فصل تنظیم شده است:

فصل اول با عنوان «کلیات» به تعاریفی درباره‌ی شعر، تصویر، ماهیت، مقام و کارکرد استعاره و ... اختصاص دارد.

فصل دوم با عنوان «بررسی سیر استعاره در شعر فارسی؛ از آغاز تا امروز»، سیر تحول استعاره را در طول هزاره‌ی اول شعر فارسی نشان می‌دهد.

فصل سوم با عنوان «زمینه‌های تحول در شعر امروز»، به عوامل سیاسی و اجتماعی حاکم بر جامعه‌ی ایران و چگونگی تأثیر آن در ایجاد تحول در شعر فارسی اشاره می‌کند.

فصل چهارم «سیر استعاره در شعر امروز»، این فصل متشکل از دو بخش است. بخش اول: «نگاهی به ساختار استعاره در شعر امروز» که از ساخت استعاره در شعر امروز سخن می‌راند. بخش دوم: «استعاره در شعر امروز به اعتبار عناصر سازنده» که در آن عناصر سازنده‌ی استعاره‌ی مصرحه و مکنیه

(مستعارله و مستعارمنه) بررسی شده و سیر تحول موجود در آن‌ها بر اساس جریان‌های سیاسی و اجتماعی حاکم بر جامعه مشخص گردیده است.

فصل پنجم «نگاهی دیگرگونه به استعاره در شعر امروز» را نشان می‌دهد. این بحث چهار بخش را در بر دارد. موضوع بخش اول، «ویژگی‌های زبانی استعاره در شعر امروز» است که کاربرد لغات عامیانه و فرنگی در تصاویر استعاری، ساخت ترکیب‌های جدید استعاری و استفاده از لغات کهن و مرده‌ی زبان فارسی را در ساختمان تصاویر استعاره‌ای نشان می‌دهد. بخش دوم با عنوان «ابهام در تصاویر استعاری» به ترکیب تصاویر استعاری با صنایع بدیعی چون حاسمیزی و متناقض‌نمایی اشاره دارد و ابهام حاصل از ترکیب این صنایع با یکدیگر را به نمایش درمی‌آورد. بخش سوم «هدف از کاربرد تشخیص در شعر امروز»، این بحث نشان می‌دهد که این‌گونه از استعاره در شعر امروز جنبه‌ی تزئینی ندارد و شاعر از آن به منظور انتقال اندیشه، فضا یا عاطفه‌ای خاص استفاده می‌کند. بخش چهارم؛ یعنی «برجسته‌سازی در تصاویر استعاری»؛ نشان می‌دهد که چگونه جادوی استعاره در نتیجه‌ی هنجارگزینی معنایی منجر به برجسته‌سازی هنری شده است.

ماحصل این بررسی‌ها بیانگر این نکته است که شاعران نوگرای امروز به تدریج از زیر سایه‌ی سنگین تفکرات گذشتگان در بهره‌گیری از صورخیال، خاصه استعاره بیرون آمده‌اند. و انواع استعاره، هر کدام جداگانه سیر تحولی را از ابتدای ظهور شعر نو تا به حال در حوزه‌ی ساختار و محتوا طی کرده‌اند. بر پایه‌ی جستجوهای حاصل آمده، استعاره در شعر نوگرای امروز جایگاهی خاص دارد.

در انتها بر خود واجب می‌دانم از همه‌ی بزرگوارانی که مرا در به ثمر رسیدن این پژوهش یاری رساندند نیز یاد و سپاسگزاری کنم:
از استاد دانشور و فروتنم جناب آقای دکتر تورج عقدایی که راهنمایی‌های عالمانه و کارساز ایشان در حکم چراغ راهم بود کمال تشکر را دارم.

و از سرکار خانم دکتر غفت نقابی که دلسوزانه رهنمودهای فاضلانه‌ی خود را نسبت به این دانشجو دریغ نکردند، صمیمانه قدردانی می‌کنم.
و نیز به ساحت استاد ارجمند و گرانمایه، جناب آقای دکتر احمد ذاکری که در طی سال‌های تحصیل از خرمن دانش و فضل ایشان بهره‌ها برده‌ام ادای احترام می‌نمایم و از خداوند منان سلامت و طول عمر ایشان را خواستارم.

همچنین از استاد دقیق النظر، جناب آقای دکتر عطاءالله کوپال که در خوانش نهایی اثر نقادانه نکات ارزنده‌ای را یادآور شدند، متشکرم.
آن چه را این قلم به رشته‌ی تحریر درآورده اگر مورد قبول صاحب‌نظران افتد به یمن شاگردی آن فاضلان ژرف اندیش است و اگر سست و بی‌مایه نماید از کوتاهی و کم‌دانشی این شاگرد.

در پایان از دو معمار اندیشه‌ام، پدر نیک سرشت و مادر پاک نهادم، که همواره مرا در زمینه‌ی کسب دانش مشوق و پشتیبان بوده‌اند، سپاسگزارم.

سیده مینا مصطفوی

شهریور ۱۳۸۸